

Котуха О. С.

*к. ю. н., доцент, Львівська комерційна академія,
доцент кафедри цивільного права та процесу.*

ІСТОРИЧНІ АСПЕКТИ СТАНОВЛЕННЯ ТА РОЗВИТКУ ПРАВОВИХ ПРЕЗУМПЦІЙ

Ключові слова: *доказ, доказовість, ймовірність, припущення, судження, презумпція.*

Keywords: *evidence, evidence, probability, assumptions, opinions, presumption.*

Постановка проблеми. Серед правових явищ та категорій механізму правового регулювання окреме важливе місце посідають правові презумпції, а їх використання розглядається як один із способів пізнання об'єктивної дійсності.

Необхідність застосування презумпцій у праві пояснюється наявністю у них праворегулюючих властивостей, оскільки їх застосування сприяє стабільності, пришвидшенню та спрощенню процесу правового регулювання, дозволяє застосовувати готові, типові висновки до певних ситуацій, що повторюються.

Разом з тим в теорії та практиці правового регулювання презумпції ще не знайшли свого належного висвітлення й, відповідно, науково-обґрунтованого практичного застосування. На подолання такої прогалини повинне сприяти наукове висвітлення історичних аспектів розвитку і становлення правових презумпцій.

Стан дослідження. Презумпції, як правова категорія, має багатовікову історію, що ввібрала в себе досвід та напрацювання видатних вчених та державних діячів різних суспільних епох у сфері правового регулювання.

Не дивлячись на достатньо фундаментальні наукові дослідження стосовно презумпцій (зокрема у працях західноєвропейських вче-

них XIX–XX століття), в українській правовій доктрині презумпції і на сьогодні не приділяється достатньої уваги.

Мета статті полягає у проведенні наукового аналізу історичних етапів становлення та розвитку інституту правових презумпцій, для реалізації можливості визначення їх характерних рис, а також проведенні сучасного наукового аналізу класифікації презумпцій, що дасть можливість визначити новітні ідеї сучасної теорії існування презумпцій у праві.

Виклад основних положень. Розвиток наукових поглядів стосовно поняття презумпції умовно можна розподілити на етапи:

- період давнього звичаєвого права;
- становлення і нормативне утворення презумпцій періоду Давнього Риму;
- ототожнення презумпцій з прямими і непрямими доказами періоду Середньовіччя;
- становлення презумпції як окремої правової категорії.

Традиційний правовий інститут презумпції бере свій початок з римського права. Саме римляни обрали на позначення даного поняття не самостійний термін, а багатофункціональне латинське слово *praesumptio*.

У римських джерелах права слово *praesumptio* вживалося в таких значеннях як привілей, протиправне привласнення, незаконне присвоєння права, погляд [9, 32]. В деяких джерелах *praesumptio* згадується у зв'язку із доказом (*probatio*).

Разом з тим правовий інститут презумпцій не є власним продуктом римського права, а корініться в грецькій науці риторики, і був запозичений римськими вченими. Поняття доказу в риториці греків було набагато ширшим, ніж здійснення впливу на формування переконання судді або противника, якого надавали йому римські юристи. У їхньому розумінні доказ був загальним підтвердженням фактичного чи правового твердження.

Беручи за основу різний принцип дії засобів доведення, їх поділяли на дві групи: ті, які промовець повинен був приймати як незмінні, і ті, які могли створюватися “штучно” за допомогою аргументації промовця. Відповідно до цього грецький філософ Аристотель у своїх працях з логіки називав першу групу “не штучним”, а другу групу “штучним” доказом.

У період ранньої Римської республіки римляни почали використовувати засоби риторики в пануючому тоді легісакційному процесі. При доказах першої категорії (так званих *probationes inartificiales*), доведення здійснювалось за допомогою показань свідків, пояснень сторін, документів, висновків експертів, судового огляду, попереднього розгляду справи, чуток і репутації особи і вело безпосередньо до переконання. При *probationes artificiales* чи “штучних” доказах була необхідна аргументація, за допомогою якої необхідно було довести ймовірність певного невідомого факту. З цією метою використовувались непрямі докази, логічні висновки і типові приклади, які ритори називали *sigma*, *argumenta(tio)* і *exempla*. Через вплив риторики на римську юриспруденцію в період Пізньої Республіки було запозичене також і поняття “*praesumptio*” [9, 38].

Починаючи з IV ст. н. е. в східно-римських правових школах, на основі “*Corpus iuris*” формується *praesumptio iuris*. [11].

В часи Великого переселення народів і в ранньому Середньовіччі, у зв’язку зі змішуванням народів, сформувалось так зване *Vulgarrecht* – право давніх германців, що увібрало в себе елементи римського права. З появою перших університетів близько 1100 року розпочався етап наукового відновлення, було заново відкрите класичне римське право, яке поступово проникало в існуюче право і правничу думку (рецепція).

Заново відкриті в XI ст. римські дигести, а передусім “*Corpus iuris*”, потрібно було спочатку зробити загальнозрозумілими. Наукова, не орієнтована на практику, робота над цими джерелами призвела до того, що італійські юристи XII–XIII ст. доповнювали їх своїми поясненнями і примітками на полях текстів кодексів та законів, так званими глосами. Написанням глос займалися спочатку юристи Болонського університету, яких через цю роботу називали глосаторами. Саме тут у Болоні, в одному з перших університетів так звані глосатори відновили роботу над “*Corpus iuris civilis*”, а отже і над презумпціями.

Найвідоміший представник Болонської школи глосаторів Франциск Аккурсіус у своїй праці “*Glossa ordinaria*” (“Впорядкована глоса”) поділяв презумпції за їхньою дією на три відомі категорії. Першу групу він виділив як *praesumptio iuris et de iure* або *praesumptio*

legis чи fictio, яка не допускає заперечень. Саме в працях глосаторів вперше з'явився інститут *praesumptio iuris et de iure*, який у формі процесуально-правової презумпції не був відомим римському праву і набув такого значення лише в епоху Середньовіччя. Другим видом була *praesumptio iuris*, щодо якої допускалась можливість її заперечення. Третя категорія *praesumptio hominis* або *factis*, не могла виступати самостійним доказом для суду, її підтвердження потребувало наявності також інших доказів [10, 261].

У Новий час, вчені знову повертаються до початкової теорії Аристотеля про презумпції. Вплив античних письменників помітний також і в працях Якоба Меноха, який одним з перших досліджував і опрацьовував проблему презумпцій не як підпункт доказового права, а як самостійну тему. Якоб Менох зробив кількісно найбільший вклад до цієї теми, через що його ще називають батьком цієї теорії [10, 263]. Він виділяє три групи презумпцій, які в його розумінні були штучними доказами: *praesumptio iuris et de iure*, *praesumptio iuris tantum* і *praesumptio hominis*. Першу групу він трактує як необхідний висновок, а дві інші – визначає як правдоподібний висновок і розрізняє їх лише за тим, що *praesumptio iuris* однозначно санкціонуються законом [10, 33].

У XVII–XVIII ст. юристи і далі дотримувалися виробленого в Середньовіччі поділу на *praesumptio iuris et de iure*, *praesumptio iuris* і *praesumptio hominis*. Незважаючи на різні наукові підходи і національні інтерпретації “*Corpus iuris*” та виходячи із спільного походження всіх цих варіантів, можна стверджувати, що теорія презумпцій з деякими винятками була єдиною для всієї Європи [9, 50]. Німецький представник цієї епохи Бемер, у своїй праці “*De collisione praesumptionum*” стверджує, що *praesumptio iuris et de iure* насправді не є презумпціями, оскільки вони випливають із умов правдоподібності, а не з реальних встановлених законом норм, які не допускають контраргументів. *Praesumptio iuris* припускають правдивість чогось або приймають щось за дійсне доти, поки не доведено протилежного [10, 38].

Уже в XIX ст. здійснюються кроки до формування сучасної теорії презумпцій. Зокрема, у Франції вперше в Європі було здійснено кодифікацію нового процесуального права у Кодексі Наполеона 1804 р.

(Code Civile). Кодекс Наполеона відмовився від законодавчо визначеного доказу та закріплював можливість вирішення суддею певних процесуальних питань на власний розсуд (*prevue morale*). Він став зразком для Італії, де вже в середині XIX ст. видано кодекс, в окремих статтях якого вже враховувався вільний розсуд судді і пов'язану з ним зміну значення презумпцій.

З середини XIX століття в юридичній науці здійснюється розуміння помилковості ототожнення презумпцій та непрямих доказів і розпочинається процес сучасного розуміння правових презумпцій, їх місця та ролі в правовому регулюванні. У 1854 році з'явилося одне з перших досліджень презумпцій світового рівня – праця Д. Меєра “О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях”, де автор висловив думку, що “припущення та доказ зовсім різні поняття і одне не відноситься до іншого як рід до виду” [2, 27]. Важливими дослідженнями питання презумпції стали робота І. Оршанського “О законных предположениях и их значении” (1874 року) і монографія Г. Ф. Дормідонтова “Классификация явлений юридического быта, относимых к случаям применения фикций” (1895 року). У літературі також зустрічається позиція щодо ототожнення презумпцій і доказів [7, 13], однак автори розмежовували юридичні презумпції та непрямі докази.

Поряд з доказами у правовій науці виділилась окрема правова категорія – презумпція. Усвідомлення важливості існування презумпцій у праві було наслідком відмови судочинства європейських держав від формальних доказів. У свою чергу це вимагало правової природи та формулювання презумпцій в нових умовах, вироблення їх класифікації.

Зацікавленість до нового розуміння презумпцій була досить поширеною і зачепила правову науку багатьох європейських держав. Вагомий внесок у дослідження правових презумпцій внесла німецька правова наука XIX ст. Розвиток змагального процесу та кодифікованих форм законодавства став позитивним фактором для застосування презумпцій. Так, у Німецькому Цивільному Уложенні (1900 року) метод презумування застосовується досить часто (§ 938, 1591, 1943 та ін), “Ad ea debeat adaptari ius, quae frequenter eveniunt – право повинне бути пристосоване до тих випадків, що зустрічаються часто” [12].

Презумпції були тією темою, в межах якої прагнення німецьких вчених до абстрактних визначень та класифікації знайшло сприятливе підґрунтя.

Найбільш повним дослідженням презумпцій стала праця німецького професора Буркгарда “*Civilistische Präsumtionen*” [10, 407]. Його робота здійснила значний вплив на становлення сучасної теорії презумпції і цей вплив відчувається і в ХХ ст.

Не всі вчені погоджувалися з безперечним фактом необхідності існування презумпцій у праві. З точки зору відомого російського юриста В. Спасовича: “Юридичні презумпції по суті взагалі зло, якого необхідно всіляко уникати” [4, 19].

Вчені радянського періоду також намагалися заперечувати існування презумпцій. Тадевосян В. С. писав: “...У радянському соціалістичному суспільстві і державі, у законах, діючих в СРСР, немає жодних завчасно встановлених припущень щодо винуватості чи невинуватості громадян, тому немає необхідності і в будь-яких упереджених припущеннях, презумпціях” [5, 70]. Інший державний діяч і науковець П. Стучка доводив, що презумпція в правознавстві зазвичай відноситься до сфери процесу і доказів, а оскільки наш процес не стоїть на точці зору формальних теорій доказів, то нам не потрібно довго зупинятися на даному понятті [8, 469].

Очевидно висловлені погляди щодо неприпустимості презумпцій в праві чи їх незначній ролі в правовому регулюванні – помилкові. Ситуації невизначеності, недоведеності при вирішенні правових спорів будуть завжди. На цій основі в праві завжди будуть знаходити застосування презумпції – ймовірні судження про наявність чи відсутність обставин, основані на зв'язку з іншими встановленими обставинами. Тому справедливим є висловлювання професора Ойгензіхта В. А. про те, що наявність презумпцій в праві – це беззаперечний факт [3, 9].

Деякі вчені намагались врівноважити факт існування правових презумпцій з принципом об'єктивної істини, вказуючи на високу ймовірність логічної природи правової презумпції. В. Воложанін висловлює думку, що характерною ознакою юридичних припущень радянського права є надзвичайно високий рівень ймовірності передбачуваних фактів, якої немає і не може бути в праві експлуаторських держав [1, 18].

Трактування презумпцій як припущень, що мають високий рівень ймовірності, зустрічається і в інших країнах. Згідно з І. Фрейгангом, презумпції в англійському доказовому праві мають значну ймовірність, а тому допускаються в силу закону [6, 111].

Висновки. Аналізуючи основні історичні етапи формування інституту презумпцій можна дійти таких висновків:

- поняття презумпції було введено у римську юриспруденцію періоду Пізньої Республіки, завдяки впливу грецької риторики;
- римська класифікація презумпцій на заперечні, незаперечні та такі, що не могли бути в якості самостійного доказу для суду, а тому потребували додаткових доказів, була єдиною у всій Європі до кінця XVIII століття;
- сучасна теорія презумпцій сформувалась на початку XIX століття: набула переосмислення роль презумпцій у сфері правового регулювання; відкинуто помилкове судження про тотожність презумпції і непрямих доказів, презумпції стали самостійною категорією у змагальному процесі та кодифікованих формах законодавства;
- проблеми інституту презумпцій існують і сьогодні, беручи до уваги те, що вони застосовуються судами;
- необхідність застосування презумпцій у праві пояснюється наявністю у них праворегуючих властивостей, оскільки їх застосування сприяє стабільності, пришвидшенню та спрощенню процесу правового регулювання.

Список використаних джерел

1. **Воложанин В. П.** Юридические предположения в советском гражданском праве и процессе: Автореф. дис. канд. юридических наук. / В. П. Воложанин – Свердловск, 1953. – 26 с.
2. **Мейер Д. И.** О юридических вымыслах и предположениях, о скрытых и притворных действиях / Д. И. Мейер. – Казань, 1854. – 127 с.
3. **Ойгензихт В. А.** Понятие гражданско-правовой презумпции / В. А. Ойгензихт // Советское государство и право. – 1975. – № 10. – С. 25–33.
4. **Спасович В.** Обзор решений гражданского кассационного департамента Правительствующего Сената по вопросам гражданского и торгового права за вторую половину 1871г. / В. Спасович // Журнал гражданского и уголовного права. Кн. 2. СПб., 1873 Март. [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.grandars.ru>

5. **Тадевосян В. С.** К вопросу об установлении материальной истины в советском процессе / В. С. Тадевосян // Советское государство и право. – 1948. – № 6. – С. 70–76.
6. **Фрейганг И.** Английское доказательственное право / И. Фрейганг // Ученые записки МЮИ. – 1939. – Вып. 1. – С. 111–119.
7. **Штейнберг А.** Предположения как доказательства в гражданском процессе / А. Штейнберг // Советская юстиция. – 1940. – № 13. – С. 13–18.
8. **Энциклопедия государства и права.** Т. III [Под общ. ред. П. Стучки] / Коммунистическая акад., Секция общей теории государства и права. – М.: Изд-во Коммунистической акад., 1925–1927. – 841 с.
9. **Cora Steinringer** “Beweisrechtliche Aspekte des Verbraucherschutzes bei allgemeinen oder für den Einzelfall vorformulierten Vertragsbedingungen im italienischen und deutschen Recht” Dissertation zur Erlangung des Doktorgrades der juristischen Fakultät der Universität Regensburg. – 2002. – S. 335.
10. **Burckhard, Hugo von:** Die civilistischen Präsumtionen / Von Hugo Burckhard Weimar: Landes-Industrie-Comptoir, 1866. – XX, 407 S.
11. <http://www.thelatinlibrary.com/justinian/digest22.shtml>
12. http://www.allpravo.ru/law_dictionars/dictionary656/65d660.html#660

Анотація

У статті висвітлено різноманітні аспекти поняття презумпції та історію її становлення, наведено найбільш поширені її визначення, розкрито юридичну природу та ознаки, а також проаналізовано їх вплив на правозастосовчу практику, розкрито їх процесуальну роль.

Annotation

In the article various aspects of concept of presumption and history of its development are reflected. Its most widespread determinations are presented and its legal nature and signs are exposed. Their influence on legal applicative practice is analyzed and their judicial role is exposed.